

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ТЫШКЫ ИШТЕР
МИНИСТРЛИГИНИН К. ДИКАМБАЕВ АТЫНДАГЫ
ДИПЛОМАТИЯЛЫК АКАДЕМИЯСЫ**

**Б. ЕЛЬЦИН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ-ОРУС СЛАВЯН
УНИВЕРСИТЕТИ**

Диссертациялык кеңеш Д 07.22.659

Кол жазма укугунда

УДК: 32:321:327.8

Орен Ялчын

**Азыркы дүйнөдөгү геосаясий абал жана Кыргыз Республикасынын
жаңы геосаясаты (саясий анализ)**

23.00.02- саясий институттар, процесстер жана технологиялар

Саясий илимдери кандидаты илимий даражасын алуу үчүн жазылган
диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2024

Иш Б. Ельцин атындагы Кыргыз-Орус Славян Университетинин саясат таануу кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: Артыкбаев Мэлс Артыкбаевич,
Философия жана саясий илимдеринин
доктору, профессор

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Байыркы грек ойчулдары адамдын саясий мейкиндикте жашоого болгон «кыйырсыздыгы» жөнүндө айтышкан. Бул ойлордун негиздүү болгондугуна ишенбей коюу мүмкүн эмес жана ошондой эле бүгүнкү күндө жер жүзүндө жашаган бир дагы адам баласы мамлекеттик бийлик тарабынан жүргүзүлөн коомдук ресурстардын ары татаал ары карама-каршы бөлүштүрүү процесстерине же калктын ар кандай катмарынын социалдык абалынын өзгөрүүсүнө катышпай коё албайт.

Геосаясаттын популярдуулугунун өсүшүнүн негизги себептеринин бири тигил же бул өлкөнүн согушта жеңүүсү болуп эсептелет: бул ар дайым улуттарды бириктирет, улуттук маданият жаралат, кошуна мамлекеттерге, башка континенттерге руханий жана территориялык экспансияга көмөктөшөт. Бирок согушта жеңилүү да геосаясий теорияларды түзүү жана жайылтуу үчүн катализатор болуп калышы толук мүмкүн. Мындай процесс, мисалы, биринчи жана экинчи дүйнөлүк согуштарда Германия жеңилүүсүнөн кийин, орус-япон согушунда Орусиянын жеңилүүсүнөн кийин байкалган.

Мындай өсүүнүн башка бир себеби идеологиялык мотивдер болуп эсептелет. Англис, француз, испан, америкалык экспансионизм, советтик коммунизм, немец улутчул, япон милитаризм сыяктуу идеологиялар түздөн-түз басып алууну жана кенен мейкиндикке ээ болууну, өзүнүн чек арасын коңшу өлкөлөрдүн жеринин эсебинен кеңейтүүгө үндөгөн. Классикалык доордо геополитика түшүнүгүндө дайыма адамдан кургак, деңиз жана абанын реалдуу физикалык мейкиндигине ээ болуу өзгөчө орунда турган жана мамлекеттин согушук күч-кубатына таянган, бул куралдын жана одоно күчтүн жардамы менен территорияларды басып алууга жана аннексиялоого, дүйнө-дүйнөнү бөлүп-жарууга жана кайра бөлүштүрүүгө алып келбей койгон эмес. Геополитика түшүнүгүндө бул парадигма алгачкы атомдук бомбаны сынап көргөндөн кийин өзгөрө баштаган. Кичинекей өлкөнүн да массалык кыргын салуучу куралга ээ болушу чакан жана улуу державалардын аскердик күчтөрүндөгү айырмачылыктарды теңдештирген жана алардын ортосундагы согуштардын ыктымалдыгын азайткан. 20-кылымдын орто ченинде аскердик, жаңы технологиялардын өнөр жай, теориялык-стратегиялык жана башка тармактарга алып келген өзгөрүүлөрдү аң-сезимдүү түрдө кабылдоо геосаясаттын классикалык доорунун аякташынан кабар берген.

Геосаясаттын классикалык мезгилине (. XIX к. 80-жж. – XX к. 50-жж.) мүнөздүү өзгөчөлүк геосаясий ой-пикирдин бир нугуна түшкөн ар кандай илимпоздордун консолидациясы гана эмес, анын жеке агымдарынын – улуттук мектептердин калыптанышы да болгон.

Теманын актуалдуулугу геосаясат тышкы саясатты иштеп чыгууда колдонулуучу жана географиялык, демографиялык, экологиялык жана башка кээ бир факторлорду эске алууга мүмкүндүк берүүчү курал катары түшүнүлүүсүндө. Ошондой эле, бул стратегиялык потенциалды курууда жана

Кыргызстандын глобалдык, региондук жана улуттук кызыкчылыктарында, Кыргыз Республикасынын геосаясаттык мазмунун ачуучу илимий иштерди жазууда өтө керек.

Диссертациянын темасынын приоритеттүү илимий багыттар менен байланышы. Диссертациялык изилдөөнүн темасы изденүүчүнүн демилгеси менен аныкталды.

Изилдөө ишинин максаты жана милдеттери. Изилдөө ишинин **максаты** Кыргызстандагы геосаясаттын өнүгүүсүнүн маңызын жана өзгөчөлүктөрүн изилдөө болуп саналат.

Бул коюлган максатка жетүү үчүн төмөндө көрсөтүлгөн милдеттерди ишке ашыруу керектелет:

1. Геосаясаттын негизги классикалык мектептери менен танышуу;
2. Ар бир мектептин негизги идеяларын баалоо жана алрга мүнөздөмө берүү;
3. Ар кандай теориялардын негизги кемчиликтерин жана артыкчылыктарын бөлүп көрсөтүү;
4. Кыргызстандын геосаясаты боюнча жыйынтык чыгаруу.

Иштин илимий жаңылыгы. Диссертацияда анын жаңылыгыны мүнөзөөчү жыйынтыктар алынды:

Диссертацияда Кыргызстандын геосаясатынын аз изилденген аспектилерин өзгөрүлүп жаткан геосаясий факторлордун жана шарттардын контекстинде ар тараптуу изилдөөгө аракет жасалган.

Диссертациялык изилдөөдөнүн саясий жана социалдык-экономикалык проблемаларга илимий талдоо жасоого мүмкүндүк бере алган теориялык базасы дагы да өнүктүрүүгө да болот.

Диссертациялык изилдөөдөн алынган жыйынтыктырдын практикалык мааниси. Изилдөөчү тарабынан алынган теориялык мамилелер жана корутундулар Кыргыз Республикасынын мамлекеттик жана коомдук структурасында колдонууга болот. Ошондой эле, Кыргыз Республикасынын тыш саясатынын ишмердүүлүгүнүн эффективдүүлүгүн баалоого мүмкүнчүлүк берет. Изилдөөчү тарабынан алынган теориялык мамилелер жана корутундулар саясат таануу темасы боюнча окуу-методологиялык материалды даярдоодо, лекциялык курстарды окууда, эл аалык мамилелер, социалдык философия, этносоциология, этнопсихология этноконфликтология теорияларында колдонууга болот. Үзгүлтүксүз динамикадагы түрк тилдүү мамлекеттердин Кыргыз Республикасынын орду жана ролу баса белгиленет.

Диссертациянын коргоого сунулган негизги жоболору:

1. Ар түрдүү булактарды ар тараптуу талдап чыгуунун негизинде автор укуктук негизин далилдеген.

2. Изилдөөчү Кыргызстандын геосаясий мамилелерине таасир этүүчү ички жана тышкы факторлорду карап чыгып, баалаган.

3. Изилдөөдө Кыргызстандын геосаясатынын негизги өзгөчөлүктөрү ачылып беилди.

Изилдөөчүнүн жеке салымы. изилдөөчү буга чейин диссертациялык изилдөөнүн предмети болбогон заманбап дүйнөдөгү геосаясий кырдаал жана Кыргыз Республикасынын жаңы геосаясаты жөнүндөгү маселени иликтеген.

Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробациясы. Диссертациянын негизги жоболору жана корутундулары сегиз илимий эмгекте жарыяланды. Диссертациянын өзүнчө жоболору, атап айтканда, эл аралык жана республикалык деңгээлдеги ар кандай илимий-практикалык конференцияларда такай талкууланып турду.

Диссертациянын натыйжаларын чагылдыруунун толуктугу. Диссертациянын негизги мазмуну, илимий натыйжалары рецензияланган илимий басылмаларда жарыяланган 8 илимий макалада чагылдырылган.

Диссертациянын түзүлүшү жана көөлөмү. Диссертация киришүүдөн, үч бөлүмдөн, корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен турат.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө тандалган теманын актуалдуулугун негизделет, иштин максаттары жана милдеттери белгиленет, илимий жаңылыкты, теориялык жана практикалык мааниси ачылып берилет, коргоого сунушталган негизги жоболор аныкталат.

Диссертациянын **“Классикалык геосаясаттын өбөлгөлөрү жана негиздери”** деп аталган биринчи бөлүм төрт параграфтан турат. Бөлүмдүн **“Класикалык геосаясаттын өнүгүүсүнүн тарыхый этаптары”** деп аталган биринчи параграфында классикалык геосаясий теориялардын өнүгүү этаптары каралат.

«Саясий географиянын» пайдубалын немис этнографы жана географы Фридрих Рацель түптөгөн. Геосаясатты түзүүчүлөр швед географы Рудольф Кьеллен, америкалык адмирал Альфред Махан, британиялык географ Халфрод Маккиндер, немис изилдөөчүсү Карл Хаушофер жана француз географы Поль Видал де ла Блаш болгон.

А. Мэхэн и Х. Маккиндер алдынкы деңиз державаларынын — АКШнын жана Уллубританиянын географиялык абалынын өзгөчөлүктөрүнөн келип чыккан жана бул өлкөлөрдүн айланасындагы башкаруу кызыкчылыгы катары кызмат кылган батыш геосаясатынын «океандык» багытынын негиздөөчүлөрү болуп эсептелет. Фашисттик Германияда көрүнгөн геосаясаттагы “континенталдык” багыттын башатында Р.Челлен менен К.Хаушофер турат.

Иш жүзүндө көбүнчө ар кандай концепцияларды жаратуучулар бийликтеги саясатчылар менен тыгыз байланышта болушкан: А. Мэхэн менен Т.Рузвельто, Х. Маккиндер менен лордом Дж. Керзоно, К.Хаушофер менен Р.Гессос жана А.Гитлер ж.б.

Классикалык геосаясаттын теориялык негиздери XIX-XX кылымдарда өкүм сүргөн принциптер, концепциялар жана методдор болгон. Геосаясаттын негиздөөчүлөрү аларды эл аралык мамилелердин анализине өткөрүп беришкен.

Геосаясаттын негизги принциби географиялык детерминизм болгон.

Географиялык детерминизм аны географиялык фактор, анын табигый-климаттык шарттары, деңиздер менен океандарга жакындыгы же алыстыгы жана тигил же бул элдин социалдык-тарыхый өнүгүүсүнүн негизги багыттарын, анын мүнөзүн, эл аралык саясий аренадагы жүрүм-турумун аныктоочу башка параметрлерин таанууга негизделген.

Классикалык геосаясат мамлекетти өзгөчө физикалык-географиялык, табигый, ресурстук, адамдык жана башка параметрлери бар жана өзүнүн эркин жана кызыкчылыктарын гана жетекчиликке алган географиялык же мейкиндик-аймактык организм катары караган. Организм түшүнүгүн дүйнөлүк тартипти түшүндүрүү үчүн колдонуу эл аралык саясат чөйрөсүндөгү мамлекеттердин ишмердүүлүгүн табигый тарыхтын катаал мыйзамдарынын аракетин катары кароого мүмкүндүк берди.

Геосаясий өзгөрүүлөрдү изилдөөнүн илимий модели социалдык дарвинизмге негизделген, ага ылайык, эң күчтүүлөр аман калган жашоо үчүн күрөш мыйзамы тынымсыз өзгөрүп турган дүйнөлүк тартиптин табиятын түшүнүүгө мүмкүндүк берген. Социал дарвинизм 20-кылымдын ортосунда эки көз караштын айкалышынын натыйжасы болгон: илим коомдун сырларына кире алат деген негизге жана өзгөрүүлөрдү изилдөө моделин сунуштаган Чарльз Дарвиндин эволюция теориясына таянган О.Канттын позитивизм көз карашы (1798-1857). Социалдык дарвинизм көз карашы согушттарды, кагылышууларды жана экономикалык атаандаштыктарды табигый нерсе катары караган жана булар бир улуттун эволюциясынын куралы деп эсептеген. Бул идеяга ылайык, адегенде геосаясат толугу менен тиешелүү аймактарды басып алуу жана тикелей (аскердик же саясий) башкаруу маанисинде түшүнүлгөн.

Геосаясатта эки негизги геосаясий мектеп болгон – континенттик европалык жана англо-америкалык, аларда дүйнөлүк үстөмдүктүн табияты, мейкиндикти башкаруунун механизми жана формалары ар кандай чечмеленген.

Америка менен Европанын геосаясатындагы пикир келишпестиктердин өнүгүшү Америка менен Европанын геостратегиялык артыкчылыктарындагы айырмачылыктар менен байланышкан, алар маданиятка негизделген жана күч колдонуунун моралдык, максаттуулугу жана натыйжалуулугу маселесине тиешелүү эле. Европа күчкө болгон жийиркеничтүүлүгүн көрсөтүп, андан оолак болуп, өзүн-өзү камсыздаган мыйзамдардын, эл аралык сүйлөшүүлөрдүн жана кызматташтыктын эрежелеринин дүйнөсүн түзүүдө деп белгилеген И.Кант. АКШ өз күчүн эл аралык укукка таянууга мүмкүн болбогон анархиялык Хоббестик дүйнөдө колдонгон.

20-кылымдын башында геосаясатка болгон кызыгуу Батыш Европадагы саясий-мамлекеттик демаркация процесстери жана маданий чөйрөнүн бир тектүү эместиги менен байланышкан. Континенталдык европалык геосаясат мектебинин өзөгүндө улутчулдук феноменинде камтылган ишеним, топурак жана кандын байланышы идеясы жатат. Европанын геосаясий теориясында геосаясий мейкиндиктин биримдиги маселеси алдыңкы планга чыккан. Бул түшүнүк про-атлантикадан

мондиалистке чейин көптөгөн геосаясий концепцияларды пайда кылган. Бирок, европалык мектептин борбордук идеясы континенталдык блок түшүнүгү болуп саналат. Континенттик курулуш жана континенттик саясат идеясын кармануу 19-20-кылымдарда Европанын бардык ири геосаясатчыларына мүнөздүү болгон. Ал конкреттүү тарыхый өзгөчөлүктөргө ээ болгон: “Октук күч өлкөлөрү (Р.Челлен), “Орто Европа” (Ф.Науманн), “Берлин-Москва-Токио блогу” (К.Хаусхофер).

Континенталдык геосаясатта эки карама-каршы илимий салтты бөлүп көрсөтүүгө болот – идеалисттик жана реалисттик. Идеалисттик салтты Видал де ла Блаш жетектеген француз геосаясат мектеби иштеп чыккан, ал индивидтин эркин эрке ээ болуусун, анын тандоо укугун болушун жана дүйнөдөгү элдердин кызыкчылыгынын тең салмактуулугун эске алган гуманизмдин башталышында аң-сезимдүү дүйнөлүк тартипти уюштурууга аракеттенүүсүн белгилеген.

Экинчи параграф “Германиянын геополитикасынын классикалык концепциясы” деп аталат.

Немис этнографы жана саясий география профессору Фридрих Ратцел заманбап геосаясаттын негиздөөчүсү катары таанылат. Саясий географияга арналган эмгектеринде географиялык детерминизм принцибин изилдөөнү уланткан: “Мамлекеттердин мейкиндик өсүү мыйзамдары” (1896), “Саясаттык география» (1897), “Элдердин бийлигинин булагы катары деңиз” (1900). Ратцелдин изилдөөлөрүнүн доктриналык негиздери географиялык фатализмдин идеяларын иштеп чыккан авторлордун идеялары менен байланышкан (И.Кант, В.фон Гумбольдт, К.Риттер ж.б. немис ойчулдары).

Ратцелдин доктринасынын негизинде биологиялык мыйзамдарга ылайык аракеттенип, тынымсыз кеңейүүгө жана мейкиндик экспансиясына умтулган, биологиялык да, географиялык да организмдер катары мамлекет жөнүндө изилдөө жатат.

Ал негизги тирешүү Тынч океанында болуп, беш күчтүн катышы чечилет деп белгилеген: УлууБритания, АКШ, Орусия, Кытай жана Жапония. Бул конфликтте континенттик державалар өздөрүнүн бай ресурстары менен деңиз державаларына караганда артыкчылыктарга ээ болушат.

«Геосаясат» терминин швед географы жана мамлекеттик ишмери, Ратцелдин студенти, германофиль Рудольф Челлен киргизген. Челленге “континенттик блоктун” биринчи моделинин автордук укугу таандык – “Челлену принадлежит авторство первой модели «континентального блока» - Виттфогель К. «Октук күч өлкөлөрү».

Р. Челлендин геосаясаттык көз караштары төмөнкү иштерде белгиленген: “Улуу державалар: азыркы чоң саясат жаатындагы очерктер”(1914), “Мамлекет жашоонун формасы катары”(1916), “саясаттын системасынын негизи”(1920). Челлен «Мамлекет жашоонун формасы катары» аттуу негизги эмгегинде күчтүү мамлекетти түзүүнүн географиялык негиздери маселесин иштеп чыккан. Челлендин негизги идеясы Европаны Германиянын колдоосу астында бириктирүү болгон. Ал Европа

мамлекеттерин бириктирүүгө жөндөмдүү, октук динамизмге ээ болгон мейкиндик Германия экенин ырастаган.

20-кылымдын башында Германияда Ратцель менен Челлендин идеяларынын өнүгүшү Германия империясынын дүйнөлүк жана европалык саясаттагы өзгөчө ордун актоого умтулган жаңы теорияларды пайда кылган.

Дал ушул мезгилде дүйнөлүк саясаттын идеясы (Weltpolitik) түзүлгөн, анын ичинде колониялык ээликтерди кайра бөлүштүрүү, ошондой эле Германиянын континенталдык терс касиеттерин флот куруу аркылуу жоюу да камтылган. Weltpolitik менен бирге Германиянын Жер Ортолук деңизине жана Азия өлкөлөрүнө чыгууга умтулуусун чагылдырган Борбордук Европа – Mitteleuropa концепциясы пайда болгон.

Немис публицисти Ф.Науман « Mitteleuropa» деген эмгегинде Биринчи дүйнөлүк согуштун кесепеттери менен Орто (Борбордук) Европаны түзүү зарылдыгын негиздейт. Науман Европада мындай түзүлүштү көргөн, анда бири Германия менен Франциянын ортосунда, экинчиси Германия менен Россиянын ортосунда аскердик жана экономикалык мүнөздөгү эки «улуу кытай дубалы» болорун белгилеген. Борбордук Европанын алгачкы концепцияларынын бири 1901-жылы Ратцел тарабынан түзүлгөн. Анда Германия «Европанын жүрөгүндө» жайгашкандыктан, Германиянын гегемониясы астында Висладан батыш тарапта бардык мамлекеттердин экономикалык биримдигин түзүү идеясы жарыяланган. Бул идеянын эң толук формасы немис географы И.Пархтын « Mitteleuropa» китебинде берилген (1906).

Борбордук Европа теориясы нацисттик Германияда кайра жанданган, ал жерде расисттик жана аскердик-саясий доктриналар менен айкалышкан. Бирок, Экинчи дүйнөлүк согушта Германиянын жеңилиши идеянын актуалдуулугун жоготууга алып келген. Борбордук Европа концепциясын кайра жандандыруу Германиянын биригишинен жана дүйнөлүк социалисттик система кыйрагандан кийин ишке ашкан. Азыркы шарттарда бул мурдагы Варшава келишимине кирген мамлекеттерди кайтарып берүү процессин негиздөө үчүн теориялык матрица катары колдонулат.

Биринчи бөлүмдүн *үчүнчү параграфы* **“Континенттик блоктун” геосаясий концепциясы**” деп аталат.

Германиянын геосаясатынын эки дүйнөлүк согуштун (1918-1939) ортосундагы гүлдөп турган учуру социалдык дарвинисттик багытты кармаган жана геосаясатты мамлекеттин акылы деп эсептеген Карл Хаушофтун ысымы менен байланыштуу. Ал мамлекеттин бийлигинин негизги факторлорун анын аймактык өзгөчөлүктөрү деп эсептеген. Хаусхофердин негизги идеялары жана фразеологизмдери агрессивдүү жана адепсиздик менен мүнөздөлөт. Хаусхофердин концепциясындагы негизги түшүнүктөр “кан жана топурак”, “мейкиндик жана абал”, “күч жана мейкиндик”, “жашоо мейкиндиги” болгон.

Жашоо мейкиндигин камсыз кылууну жана кеңейтүүнү мамлекеттин кыймылдаткыч күчү деп эсептеген, ал эми майда мамлекеттерди өзүнө сиңирүү мунун маанилүү жолу деп белгилеген. Алгачкы (жапондук) мезгилде Хаусхофердин континенттик блок («Евразиялык») идеясы Ыраакы Чыгыштагы мамлекеттердин түзүлүш тарыхын изилдөөнүн негизинде калыптанган.

Өзүнүн биринчи пан-регионалист моделинде Хаусхофер дүйнөнү (түндүктөн түштүккө) үч багытталган пан-регионго бөлгөн, алардын ар бири өзөктөн жана перифериядан турат: АКШ өзөгү менен пан-Америка, Германия өзөгү менен Евро-Африка жана Япония өзөгү менен пан-Азия.

Биринчи геосаясий панидеялардын бири АКШнын бешинчи президенти Джон Монронун (1823) доктринасы болгон, ал кыскача “Америка америкалыктар үчүн” деп формулировкаланган. Монро доктринасы Европанын мегаполистерин Түштүк Америкадан сүрүп чыгарууга багытталган.

Немис юрист-статист жана саясат таануучусу Карл Шмитт (1888-1985) «консервативдик революционерлерди» геосаясий мектепке кошкон. Карл Шмиттин геосаясий доктринасынын мазмуну чечүүчү даражада анын саясаттын өзгөчөлүгүн түшүнүүсү менен түшүндүрүлөт. Шмиттин геосаясий изилдөөлөрү “Өзгө мейкиндик күчтөрү үчүн интервенциянын тыюуу салынышы менен калктын укугунда чоң мейкиндик тартиби” (1939), “жер жана деңиз” (1942), “Жер Номосу”(1950), “Чыгыш менен Батыштын ортосундагы планеталык чыңалуу жана Жер менен деңиздин тирешүүсү” (1959).

Шмитт «Саясий концепция» (1931) эмгегинде саясаттын өзгөчөлүгүн аныктоонун критерийи катары түз мааниде дос жана душман деп бөлүүнү иштеп чыгууну сунуш кылган. Шмитттин геосаясатындагы негизги нерсе – саясий жашоого болгон эрктен, рационалдуу биримдиктен жана бүтүндүктөн келип чыккан «элдин бир тектүүлүгү (гомогендүүлүгү)» түшүнүгү.

К.Шмитттин геосаясий концепциясы «адам укуктары» деген либералдык теорияга каршы турган «элдин укуктары» идеясына негизделген. Шмитт «мейкиндиктин иконографиясы» концепциясына коомдук турмуштун ар кандай формаларын жана адамдын болмушунун башка формаларын, мүнөздүү импликациялардын системаларын, аллюзияларды, кайталангыс өзгөчө маданиятка ээ болгон белгилүү аймактарга мүнөздүү болгон сезимдердин символдук тилин жана ойлорду камтыган.

изАнын геосаясий доктринасы эки негизги дихотомиянын өнүгүшүнө негизделген: Чыгыш – Батыш жана Кургак-Дең. Шмитттин ою боюнча, деңиз өлкөлөрү менен кургактык өлкөлөрү бири-бирине карама-каршы жана касташкан цивилизациялар, алардын элдери өздөрүнүн жашоо мейкиндигин бири-биринен айрымаланып ар кандай жолдор менен өздөштүрүп, уюштурат.

Биринчи бөлүмдүн *төртүнчү параграфы* “**Француз жана англо-америка классикалык мектептери**”.

Француз геосаясат мектебинин түзүүчүсү географ Поль Видаль де ла Блаш (1845-1918) болгон. Блаш өзүнүн геосаясат боюнча көз караштарын

“Франциянын географиялык сүрөтү” (1917), жана “Адамдын географиялык принциптери” (1922) эмгектеринде көрсөткөн. Катуу географиялык детерминизми менен немецтик геосаясат мектебинен айырмаланып ал тарыхый процессте жетектөөчү ролду жаратылыш комплексинин алкагында активдүү иш-аракети менен адамга, анан эркине жана жигердүүлүгүнө берген.

Анын саясий географиядагы «Антропологиялык мектеби» Ратцелдин социал дарвинизм түшүнүгүнө альтернатива болгон. Бул талаш-тартыш Франциянын Германиянын экспансиясына бөгөт коюу каалоосун чагылдырган.

«Чыгыш Франция» деген эмгегинде ал өзүнүн негизги тезисин жарыялайт: ««Жер менен деңиздин өз ара кириши универсалдуу процесс». 1904—1907-жылдардагы Антанта блогу жана биринчи дүйнөлүк согуштун жылдарында германдык коалицияга каршы 20дан ашык мамлекеттердин биригиши бул тезистин ишке ашырылышы болуп калды. Блаш мамлекеттердин өз ара аракеттенүүсүнүн натыйжасында дүйнөлүк мамлекетти түзүү мүмкүн деп эсептеген жана ал адам кызыкчылыктарына негизделиши керек деп белгилеген. Келечекте Жердин ар бир тургуну өзүн “дүйнө жараны” катары түшүнүшү керек болчу.

Жак Ансель Видаль де ла Блашдын окуучусу болгон жана анын пикирлерин колдогон. Ал мамлекеттин геосаясий таламдарын чечүүнүн аскердик ыкмасына, экспансионизмге жана империализмге каршы болгон. Ж.Ансель «Чек аралардын географиясы» (1938) китебинде чек араларды алмаштырууну зарылчылыктын жана каалоонун натыйжасы катары кароону сунуш кылган.

Блэштин окуучусу Альберт Деманжеондун анализинин предмети Биринчи дүйнөлүк согуштан кийин пайда болгон дүйнөнүн геосаясий түзүлүшүндөгү жылыштар болгон. «Европанын кулашы» (1920) деген китебинде ал дүйнөдөгү күчтөрдүн тең салмактуулугунун өз себептерин талдайт. Деманжеондун божомолуна ылайык, дүйнөнүн геосаясий структурасы үч полярдуу болушу керек: АКШ, Жапония жана бириккен Европа.

1922-жылы австриялык граф Куденхове-Калерги Европаны бириктирүү идеясын көтөргөн. 1923-жылы анын «Жалпы Европа» деген китеби жарыкка чыгып, 1924-жылы июнда анын автору француз парламентарийлерине ачык кат менен кайрылып, анда ал өзүнүн долбоорун баяндаган. Анда Европаны үч күчтүн алдында бириктирүү зарылчылыгы айтылган – СССР, АКШ жана Улуу Британия.

1920-жылдардын аягында А.Брайанд Европаны бириктирүү долбоорун алдыга койгон. Долбоор биримдиктин бардык мүчөлөрүнүн көз карандысыздыгын жана суверенитетин сактоону сунуш кылган: анда «жалпы базар», «европалык коомчулук» сыяктуу түшүнүктөр колдонулган. Анго-америкалык мектептин келип чыгышы А.Махэн менен Х.Макиндердин эмгектерине барып такалат. Глобалдык үстөмдүккө жетишүүдө алардын көз

караштары кескин түрдө айырмаланган: биринчи баса деңиз күчү, жана башка - кургактык күчү.

Америкалык геосаясаттын пайдубалы Альфред Тайер Махэндын (1840-1914) эмгектеринде түптөлгөн. Махэндын теориялык иштеп чыгуулары АКШны эң кубаттуу деңиз державасына айландырууга багытталган. Анын негизги иштери «Американын деңиз күчтөрүнө кызыгуусу»(1897), «Француз революциясына жана империяга деңиз күчтөрүнүн таасири:1793-1812», «Азия проблемасы жана анын эл аралык саясатка тийгизген таасири», «Аскер-деңиз күчү жана анын согушка болгон байланышы» жана өзгөчө белгилениши керек болгон « Деңиз күчтөрүнүн тарыхка тийгизген таасири (1660-1783)» (1890) аттуу эмгектери болгон.

Махэндын деңиз державасынын концепциясынын негизги максаты АКШны дүйнөлүк деңиз державасына айландыруу жана дүйнөлүк саясатка катышууну кеңейтүү зарылдыгын негиздөө болгон. Махэндын айтымында, евразиялык державаларды (Орусия, Кытай, Германия) жээк зоналарына көзөмөлүнүн көлөмүн кыскартуу жана деңиз мейкиндигине кирүү мүмкүнчүлүгүн чектөө аркылуу начарлатыш керек эле.

Хэлфорд Маккиндер классикалык геосаясаттын калыптанышына чоң салым кошкон. Маккиндердин геосаясий доктринасы континенттик жана океандык державалардын тарыхый карама-каршылыгына негизделген, ал аны мейкиндик-убакыт аспектисинде кароону сунуш кылган. Анын пикиринде, мамлекеттер аралык мамилелердин татаал комплекси күчтөрдүн тең салмактуулугунун тынымсыз өзгөрүшүнө негизделет.

«Харленд» термини геосаясатка 1915-жылы британ географы Дж.Фейгрив тарабынан киргизилген, ал Маккэндерге көз каранды эмес, бир катар негизги окшош идеяларга жеткен.

Америкалык жаңы геосаясаттын теоретиги Николас Спайкман (1893-1944) АКШнын глобалдык коопсуздук тутумунун жактоочусу болгон, ал аны "территорияны комплекстүү көзөмөлдөө" деп атаган жана АКШнын Евразиянын иштерине активдүү кийлигишүүсү идеясын жактаган. АКШнын коопсуздук кызыкчылыктарынын көз карашынан алганда, Н.Спайкман Махэндин "деңиз күчү" идеясы менен Хартленда Маккиндер теориясын айкалыштырган.

Спикман «Американын дүйнөлүк саясаттагы стратегиясы: Америка Кошмо Штаттары жана күчтөрдүн тең салмактуулугу» (1942) деген эмгегинде Экинчи дүйнөлүк согуштун натыйжасында болгон окуялардын өнүгүшүнө баа берип, божомолдоп, АКШ менен СССРдин ортосунда согуштун мүмкүндүгүн белгилеген, берип, бул согуш чын эле болгон, бирок “муздак” согуш. 1944-жылы Н.Спайкмандын «Дүйнө географиясы» аттуу чакан китеби өлгөндөн кийин жарык көргөн. Китептин негизги идеясы Евразия континентинде глобалдык коопсуздукка жигердүү таасир этүүчү күчтөрдүн көп сандагы борборлору бар болгондуктан алардын ар кандай түрдөгү коалицияга биригиши Кошмо Штаттар үчүн кабыл алынгыс болуп саналарына негизделген. Геосаясат өзүнүн өнүгүүсүндө бир катар негизги этаптарды басып өттү. Алардын биринчиси, антикалык доордон 19-

кылымдын экинчи жарымына чейинки мезгил, иш жүзүндө геосаясаттын калыптанышына гана негиз даярдаган.

Экинчи бөлүм “Кыргыз Республикасында жана дүйнөдөгү азыркы геосаясаттык абал” деп аталып, эки параграфтан турат. **Биринчи параграф “Дүйнөлүк геосаясатта азыркы жаңы концепциялар”** деп аталат.

Советтер Союзунун кулашы дүйнөлүк геосаясий атаандаштыктын тең салмактуулугун бузган. Геосаясаттагы «Жаңы дүйнө тартиби», «Жумшак күч» сыяктуу заманбап саясий доктриналар эл аралык системанын жана геосаясий мамилелердин мазмунун өзгөрттү. Америка Кошмо Штаттары жана Европа Биримдиги СССРден көз карандысыздыгын жарыялаган өлкөлөргө финансылык жана технологиялык колдоо көрсөтө баштады.

1990-жылы Парижде ЕКККнин (кийин ЕККУ деп өзгөртүлгөн) саммитинде геосаясаттагы жаңы дүйнөлүк тартип аныкталган. Жаңы геосаясий тартип биринчи кезекте “адам укуктарын жана эркиндиктерин коргоого, эл аралык коопсуздукту камсыздоого, глобалдык экологиялык жана социалдык коркунучтарга бөгөт коюуга, бийлик органдарында мыйзамдуулукту, ачык-айкындуулукту жана эркин саясий атаандаштыкты камсыздоого” багытталган. «Жаңы дүйнөлүк түзүлүштүн» негиздөөчүлөрү тарабынан түзүлгөн жана СССРге каршы таптык-идеологиялык күрөштө колдонулган бир катар уюмдар жана кыймылдар (мисалы, Ооганстандагы талиптер) да жаңы эл аралык саясий доктриналардын бутасына айланган. Америкалык массалык маалымат каражаттары «дүйнө тартибин бузуучуларга» каршы күч колдонууну пропагандалоодо, аларды жазалоону жана «дүйнө тартибине» баш ийүүнү «дүйнөлүк» маанидеги маселе деп эсептешкен.

1970-жылдардын башында америкалык геосаясатчылар геосаясаттагы модалистик идеянын концепциясын иштеп чыгышкан. Бул геосаясий идея дүйнөлүк державалардын бирдиктүү дүйнө түзүү үчүн биригишине негизделген.

Постсоветтик республикалардын эгемендүүлүгүн жарыялагандан кийин Америка Кошмо Штаттары өзүнүн таасири астында мурдагы советтик республикаларды бириктирүү боюнча ишти баштайт.

Азыркы геосаясатта “жумшак күч” саясаты эл аралык мамилелердеги саясий бийликтин эң эффективдүү формаларынын бири катары каралат. «Жумшак күч» термини илимий чөйрөгө 1990-жылы америкалык саясат таануучу Дж.Най тарабынан киргизилген.

1980-жылдардан тартып Америка Кошмо Штаттары дүйнөнүн бардык аймактарында «жумшак күч» саясатын жүргүзө баштайт. 1990-жылдардын башында постсоветтик Борбордук Азиянын саясий абалында алар “жаңы тартип” саясатын “жумшак күч” саясаты менен айкалыштыра башташкан. Жумшак күч саясатын ишке ашырууга президенттик институт, АКШ Конгресси, АКШнын Мамлекеттик департаменти, министрликтер, элчиликтер сыяктуу расмий саясий институттар катышат.

Орусия Федерациясы өзүнүн тышкы саясатында “жумшак күч” саясатын дароо колдоно баштаган жок. Бул саясий концепция Россия үчүн

Борбор Азия мамлекеттери менен эл аралык кызматташууда маанилүү болгон: биринчиден, ЖККУ, КМШ жана ШКУ сыяктуу уюмдардын алкагында Борбордук Азия өлкөлөрү менен экономикалык жана саясий кызматташтыкты ишке ашырган; экинчиден, чөлкөмдө орус тилдүү калктын басымдуу бөлүгү жашайт жана Борбордук Азия мамлекеттери орус тилинин этностор аралык байланыш катары статусун сактап калган; постсоветтик республикалар дагы эле Орусия менен тыгыз бир туугандык, достук байланыштарда болуп, профессионалдык мамилелерди сактап келет.

Эл аралык мамилелердин азыркы геосаясатында “аймактык держава” түшүнүгү кеңири таралган. «Аймактык держава» - бул аймактагы экономикалык жана аскердик чөйрөдө үстөмдүк позицияны ээлеген, анын саясий кызыкчылыктары белгилүү бир аймактар жана аймактар менен чектелген мамлекет. Мындай аймактык державаларга Индия, Иран, Түркия, Пакистан, Кытай ж.б. кирет.

Постсоветтик Борбор Азияны жана Афганистанды камтыган АКШнын “Чоң Борбордук Азия” аттуу жаңы геосаясий концепциясы 2005-жылы Фредерик Старр тарабынан сунуш кылынган. Эл аралык мамилелердеги Чоң Борбордук Азия долбоорунун стратегиялык максаты - терроризмге жана террористтик топторго каршы күрөшүү, Афганистандын жана анын кошуналарын ички жана тышкы радикализмден, аймакта банги заттарын кармоодон жана өндүрүүдөн сактоо, саясий туруктуулукту чыңдоо, аймакта соода сатык жана экономикалык байланыштарды тереңдетүү, турукташтыруу жана аны Жакынкы Чыгыш жана Түштүк-Чыгыш Азияга бириктирген көпүрөгө айлантуу.

Америка Кошмо Штаттарынын заманбап геосаясаты алардын лидерлигинин дүйнөлүк держава катары сакталышы менен байланыштуу. Америка Кошмо Штаттары дүйнөдөгү эң ири экономика болуп саналат, глобалдык дүң өнүмдүн 30,5% түзөт (2000). АКШ, Эл аралык Валюта Фонду (ЭВФ), Дүйнөлүк банк (ДБ) жана Дүйнөлүк Соода Уюму (ДСУ) сыяктуу дүйнөлүк экономикалык уюмдарды башкарат. Ошол эле учурда, АКШнын геосаясий фобиясы - Батыш, Борбордук жана Чыгыш Европанын биригиши болуп саналат.

Евробиримдиктин саясаты алгач АКШнын тышкы саясатына жана кызыкчылыктарына туура келген, бирок акыркы жылдары Германия жана Франциянын кызыкчылыктары ЕБда олуттуу болуп калды. Кээ бир учурларда ЕБ өлкөлөрү АКШнын Жакынкы Чыгыштагы терордук уюмдар менен болгон күрөш саясатында нааразычылыктарын ачык билдиришкен. Кытай Эл Республикасы – АКШ, Орусиянын, Евробиримдиктин, Жапониянын жана Евразиядагы башка континенттик геосаясат өлкөлөрү үчүн коркунучтуу болуп саналат.

Советтер Союзу кулагандан кийин, Батыш Орусияга ар кандай геосаясий функцияларды көргөзө баштаган. Орусия дүйнөлүк геосаясатта өзүнүн көөлөмүн чоңойтуу үчүн чыгыш менен биригүүгө аракет кылган. Бул жерде өзгөчө ролду Кытай менен геосаясий интеграция ойногон.

Орусия, АКШ сыяктуу эле дүйнөлүк геосаясатта өзгөчө оорунга ээ. Орусия эл аралык коопсуздуктун жаңы коркунучу катары НАТО, АКШ жана ЕБ үчүн негизги өнөктөш болуп эсептелет.

Азыркы геополитикалык мамилелерге мурун мамлекеттер жана алардын коалициялары катышкан, бирок, XX кылымдын экинчи жармында аларга эл аралык өкмөттүк эмес саясий жана экономикалык уюмдар да катыша башташкан. Улуттар Лигасы (билим, илим, маданият боюнча Бириккен улуттар уюму) НАТО, КМШ, ЖККУ, ШКУ, ЕККУ ж.б.

Заманбап геосаясат мурда болуп көрбөгөндөй экономикалык факторлордун таасиринде калууда жана гео-экономикалык актерлор заманбап саясатка олуттуу салым кошууда. Азыр дүйнөдө 500гө жакын трансулуттук корпорациялар бар. Алардын көпчүлүк бөлүгү АКШ, Европа жана Жапонияда жайгашкан. Изилдөөчүлөрдүн маалыматы боюнча, дүйнөдөгү 100 ири экономикалык субъекттердин (буга штаттар жана ТУКлар кирет) 51и ТУКга таандык. 200 ири ТУК дүйнөлүк сооданын болжол менен 25% көзөмөлдөйт.

Эл аралык каржы уюмдарынын дүйнөлүк жана аймактык геосаясатка таасири чоң. Эл аралык финансы корпорациясы, Эл аралык өнүктүрүү ассоциациясы, Инвестицияларды комплекстүү кепилдик агенттиги жана Эл аралык реконструкциялоо жана өнүктүрүү банкы биргеликте Дүйнөлүк банкты түзүшкөн. Дүйнөлүк банктын жана ЭВФтин саясатында эң таасирдүү өлкөлөр АКШ, Жапония, Германия, Франция жана Улуу Британия, алар уюмдагы эң чоң үлүшкө ээ.

XX кылымдын экинчи жарымынан тарта дүйнөлүк саясатта бейөкмөт уюмдар пайда боло баштаган. Постсоветтик өлкөлөрдө мындай уюмдар СССР кулагандан кийин жайыла баштаган. Алардын айрымдары дүйнөдөгү коомдук-саясий процесстерге активдүү катышып, дүйнөлүк геосаясатка таасирин тийгизүүдө.

Азыркы дүйнөнүн эң маанилүү активдүү геосаясий субъекттери улуттук-диний, социалдык, таптык-идеологиялык же кандайдыр бир башка негизде пайда болгон, мамлекеттин көзөмөлүнөн чыгып кеткен жана ага баш ийбеген ар кандай куралдуу топтор болууда. Диний институттардын геосаясий ишмердүүлүгү геосаясатта эл аралык, аймактык жана ички мейкиндикке ээ жана алардын ишмердүүлүгү мамлекет менен макулдашылган же тескерисинче болууда.

XXI кылымдын геосаясатын массалык маалымат каражаттарысыз элестетүү мүмкүн эмес. ММКлардын геосаясаттагы негизги милдети – мамлекеттин, улуттун кызыкчылыгын чагылдыруу, экономикалык жана саясий жактан күчтүү күчтөрдүн буйруктарын аткаруу. Дүйнөлүк жана эл аралык ММКлар айрым өлкөлөрдүн улуттук чегинен чыгып, бирдиктүү виртуалдык маалыматтык жана үгүт мейкиндигин түзүштү. Мисалы, британиялык Би-Би-Си жана америкалык AOLTimeWarner, Свобода сыяктуу белгилүү медиа империялары ондогон телеканалдар, гезиттер, журналдар жана онлайн медиа аркылуу дүйнө жүзү боюнча жүздөгөн жана миңдеген окуяларды заматта таркатып, коомдук пикирди түзө алат. Бул эбегейсиз

этностор аралык медиа империялардын жылдык бюджети болжол менен 60-80 миллиард долларды түзөт. Бул АКШ жана Орусия, Түркия жана Иран сыяктуу өлкөлөрдүн жылдык бюджетине барабар.

Геосаясатка таасир этүүчү салттуу классикалык факторлордон тышкары, азыркы геосаясат мамлекеттин саясий, экономикалык, технологиялык, финансылык, инновациялык жана энергетикалык (анын ичинде аскердик) мүмкүнчүлүктөрүн, эл аралык аренадагы күчүн жана имиджин, дүйнөлүк окуяларга тийгизген таасирин, маданий өнүгүү, глобалдык маалымат жана коммуникация технологияларына жетүү, виртуалдык таасир чөйрөсү жана башка ушул сыяктуу факторлорду өз ичине камтыйт.

Биринчи бөлүмдүн *экинчи параграф* **“Кыргызстндын геосаясий факторлору”** деп аталат.

Геосаясат илиминин негиздөөчүлөрүнүн кызыгуусун эң башынан эле мамлекеттин географиялык абалы, мейкиндик өзгөчөлүктөрү, аймагы, калкы, коңшу мамлекеттер менен аныкталган чек аралары ж.б. арттырган. Геосаясаттын классиктери көрсөткөндөй, географиялык мейкиндиктин ресурстук сапаты башкы геосаясий ресурс болуп саналат.

Геосаясаттын негизинде деңиз менен кургактыктын ортосундагы конфликт жатат. Деңиз жана жер үстүндөгү цивилизациялардын ортосундагы карама-каршылыктар адамзаттын тарыхында байыркы, орто кылымдарда жана азыркы мезгилде да болуп көрбөгөндөй көрүнүшкө ээ. Элдердин, улуттардын жана аймактардын ортосундагы мамилелерде, ошондой эле алардын экономикасына жана аскердик кубаттуулугуна таасирин тийгизе турган үстөмдүк үчүн күрөштө бул эки цивилизациянын ортосунда жеңиштин кубанычы жана жеңилүүнүн ачуусу байма-бай кайталанып турган. Ошого карабастан, дүйнө мамлекеттеринин геосаясатын аныктаган географиялык абалда негизги таласократиялык же теллуократтык факторлор үстөмдүк кылган.

Борбордук Азиянын, анын ичинде Кыргызстандын теллуократиялык геосаясий ландшафты узак убакыттан бери Чыгыш менен Батышты бириктирген жолдун кесилиши болуп келген. Биздин заманга чейинки II кылымдан баштап чыгышта Кытайдан Римге, батышта Византияга, түндүктө Сибирге жана түштүктө Индияга чейин созулган Улуу Жибек жолу Евразияда азыркыга чейин актуалдуулугун жоготпой келет. Батыш менен Чыгышты бириктирген бул жолдун негизги участкатору Орто Азиянын, анын ичинде Кыргызстандын аймагы аркылуу өткөн.

Материк менен байланыштырган Улуу Жибек жолу, адамзаттын байыркы жана орто кылымдардагы тарыхында белгилүү болгон. Ошол кездеги геосаясий абалга таасирин тийгизген бул жолго ээлик кылуу үчүн күчтөр менен мамлекеттердин ортосундагы атаандаштык катуу болгон. Борбордук Азия аркылуу өткөн Улуу Жибек жолунда Мерв, Бухара, Самарканд, Үргөнч, Хива, Отрар, Түркстан, Тараз, Испежаб сыяктуу шаарлар, соода борборлору жана кербен сарайлар пайда болуп, өнүккөн.

Кыргызстанда Жул, Суяб, Навакент, Баласагун, Барскоон, Таш-Рабат, Ош, Ат-Башы сыяктуу шаарларды, кербен сарайларды басып өткөн.

Өлкөнүн жайгашкан жери өлкөнүн ички жана тышкы саясатына жана геосаясий абалына олуттуу таасирин тийгизет. Географиялык жактан алганда Кыргызстан дүйнөнүн эң ыңгайлуу жеринде – Борбордук Азияда жайгашкан. Постсоветтик мейкиндиктин Борбор Азия аймагына Казакстан, Кыргызстан, Тажикстан, Түркмөнстан жана Өзбекстандын аймагы кирет. Постсоветтик доордо Орто Азия батышынан Каспий деңизи, чыгышынан Кытай, түштүгүнөн Орусия, түндүгүнөн Пакистан менен чектешкен. Борбордук Азия мейкиндиги физикалык-географиялык шарттардын оригиналдуулугу жана мейкиндиктин ичиндеги кескин айырмачылыктары менен өзгөчөлөнүп турат. Алар Аралды, Каспийди, Балхашты, Ысык-Көлдү жана башка аймактарды камтыган түздүктөрдүн, чөлдөрдүн, ойдундардын, адырлардын, аскалардын, көлдөрдүн, дарыялардын, суулардын, өсүмдүктөрдүн жана фауналардын болушу менен мүнөздөлөт, ошол эле учурда аймак төрт мезгилдүү климаттык өзгөчөлүккө ээ.

Борбордук Азияны географиялык аймак катары биринчилерден болуп немис географы А.Гумбольдт аныктаган. Аймактын пайдалуу геосаясий абалы анын географиялык абалын изилдөө үчүн негиз болгон. Венециялык саякатчы Марко Поло Борбордук Азияны изилдеген биринчи европалык болгон, бирок Борбордук Азиянын (анын ичинде Кыргызстандын да) аймагына болгон атайын илимий изилдөөлөр XIX кылымда башталып, Орус Императордук географиялык коому менен байланышкан. Зоолог жана саякатчы Н.А.Северцов 1864-жылы М.Г.Черняев жетекчилиги алдындагы аскердик илимий экспедициянын курамында Теңир-Тоого жана Ысык-Көлдүн жээгиндеги аймакка келет, 1865-1867-жж. Чу менен Сырдарыя ортосундагы аймакты, Ысык-Көлдү жана Хужан аймактарын изилдейт. Ошондой эле, куралдуу Орус Императорлугунун географиялык коомунун 1858-89-жылдардыгы катышуучусу Н.В. Ханыков, 1867-68-жж. Н.М. Пржевальский, Г.К. Потанин болушкан. Изилдөөбүз көрсөткөндөй эле, Орто Азия (анын ичинде Кыргызстан) жөнүндө географиялык маалыматтарды Геродот, Страбон, Птолемей, Чжан Цянь, Бан Гу эмгектеринен, ошондой эле кийинки араб жана перс булактарынан алууга болот.

Кыргызстан Борбордук Азиянын түндүк-чыгышында, Евразиянын океандарынан жана деңиздеринен алыс, Теңир-Тоо тоолорунун батышында, Памир-Алай тоо системасынын түндүк бөлүгүндө жайгашкан. Тынч океандан 3830 км, Атлантика океанынан 6530 км, Түндүк Муз океанынан 3380 км, Инди океанынан 1670 км алыстыкта жайгашкан. Республиканын аймагы түндүк кеңдиктин 43°16' жана 39°11', чыгыш узундуктун 69°15' жана 80°18' ортосунда, батыштан чыгышка 925 км, түндүктөн түштүккө 454 км аралыкта жайгашкан, ал эми жалпы аянты -19951 км² түзөт. Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин маалыматы боюнча, 2021-жылдын 1-январына карата калктын жалпы саны 6 миллион 636 миң 803 адамды түзөт. Акыркы 20 жылдын ичинде калктын өсүшү 2 миллион адамды түзгөн. Бир чарчы километрге 33 адам туура келет.

Кыргыз Республикасынын чек арасы түндүк жана түндүк-чыгыштан Казакстан, батыштан Өзбекстан, түштүк-батыштан жана түштүктөн Тажикстан менен, түштүк жана түштүк-чыгыштан Кытай менен чектешет. Чек аранын жалпы узундугу 4505 чакырымды түзөт.

Кыргыз Республикасынын аймагы географиялык жактан эң ыңгайлуу бөлүгүндө, Борбордук Азияда, дүйнөлүк геосаясаттын борборунда, Батыш менен Чыгышты жана Евразия континентин бириктирген Улуу Жибек жолунун байыркы континентинин ортосунда жайгашкан.

Кыргызстандын аймагы Борбордук Азиядагы Теңир-Тоо системасынын батыш бөлүгүндө, Памир кырка тоосунун түштүк-чыгыш бөлүгүнүн бир аз бөлүгүндө жайгашкан. Жердин үстү өтө татаал жана бийиктиги 400дөн 7000 метрге чейин жетет. Өлкөнүн орточо бийиктиги деңиз деңгээлинен 2750 м, эң бийик жери - деңиз деңгээлинен 7439 м бийиктиктеги Какшаал кырка тоосундагы Жеңиш чокусу. Эң жапыз жери Лейлек районундагы Кулунду өрөөнү, анын бийиктиги 401 метрди түзөт. Республиканын аймагынын 94%дан ашыгы деңиз деңгээлинен 1000 м бийиктикте, 71%ы – 2000 м, 40,8%ы – 3000 м бийиктикте жайгашкан. Республиканын тоо кыркалары жалпы аянтынын 60-65%ын ээлейт.

Кыргызстандын климатына анын аймагынын тоо системасы чоң таасирин тийгизет. Тоо системасы түштүктөн келген муссондордон (деңиз, океан шамалы, кургактык ж. б.) гана коргобостон, бийиктиги 3000 кмден ашкан тоскоолдуктарды жаратып, аймактагы циклондук өзгөрүүлөргө деформациялык таасир тийгизет.

Кыргызстандын көпчүлүк аймактарынын климаты мелүүн келет. Райондун климаттык шартына жараша Кыргызстандын аймагы флора жана фаунага абдан бай.

Жаратылыш ресурстарынын болушу бул аймактын ажырагыс бөлүгү болуп саналат. Кыргызстандын негизги ресурстарынын бири – бул гидроэнергетика. Постсоветтик өлкөлөрдүн ичинен Кыргызстан жергиликтүү суу ресурстарына ээ, андан кийин Грузия жана Тажикстан турат. Суунун запастарынын жалпы көлөмү 2458 км³. метр кубду түзөт. Өлкөдө 3500дөн ашык чоң жана кичи дарыялар бар. Алардын ичинде Нарын, Талас, Чүй, Кара-Дарыя, Сары-Жаз, Чаткал, Кызыл-Суу, Көкө-Мерен сыяктуу ири дарыялар бар. Эң чоң дарыя – Нарын дарыясы, анын узундугу 807 км. түзүөт. Өлкөнүн гидроэнергетикалык ресурстарынын кубаттуулугу Нарын дарыясы менен байланышкан. Кыргызстанда Нарын дарыясынын жалпы агымынын 15% гана пайдаланылат.

Кыргызстандын аймагы металлдарга, металл эместерге, отунга жана башка баалуу ресурстарга бай жана алар негизинен «отун, металл, металл эмес, жер астындагы суулар жана дарылык баткак кендерине бөлүнөт». Отун кендерине көмүр, сланец, торф, газ жана нефть кирет. Көмүр кендери орто таш доорунда ачылып, эл тарабынан колдонула баштаган.

Алтынга болгон кызыгуу дүйнөлүк геосаясатта эң негизги экономикалык кызыкчылыктардын бири. Эгемендүү Кыргызстандын тарыхында өлкөнүн алтынына башка чоң кендери иштетүүгө караганда

көбүрөөк көңүл бурулган. Анын көлөмү Кумтөрдө 200 тоннадан, Жерүй, Талды-Булак, Сол жээк кендеринде 70 тоннадан, Макмал, Бозчымчык, Үңкүр-Таш, Иштамберди, Алтын-Жылга, Токтозан кендеринде 30-70 тонна, Солтон кендеринде -Сары, Жамгыр, Терек, Пржевальск, Тереккан 5-30 тоннадан ашат. Геологиялык чалгындоо иштеринин жыйынтыгы боюнча Кыргызстандын аймагында 500 тоннадан ашык алтын бар экендиги белгилүү.

Кыргызстандын аймагы ошондой эле акиташ, гранит, мрамор, сиенит, чопо, гипс, кум, барит, туз, күкүрт, тальк, цемент сыяктуу металл эмес пайдалуу кендерге бай.

Аймактын башка өлкөлөрүндөгүдөй эле Кыргызстанда да өзүн таануу жана өнүгүүнүн саясий багыттарын тандоо процесстери жүрүп, мамлекеттик-саясий, социалдык-экономикалык, укуктук кайра куруулар, өз ара аракеттенишүүнүн түзүлүп жаткан региондук системаларында өз ордун издөө иштери жүгүзүлүп жатат. Мындай шарттарда дүйнөлүк оюнчулар региондо өз багыттарын жүргүзүүгө, керек болсо Борбордук Азия чөлкөмүндөгү мамлекеттерге, анын ичинде Кыргызстанга түздөн-түз саясий жана аскерий кысым көрсөтүү үчүн өз алдынча ыкмаларды түзүүгө умтулушкан жана азыр да аракет кылып жатышат. Ошентип, Кыргыз Республикасынын аймагы эбак эле Чыгыш менен Батышты байланыштырган теллуократиялык геосаясаттын моделине кирген.

Диссертациянын үчүнчү бөлүмү **“Постсоветтик мейкиндикте Кыргызстандын геосаясаттык абалы”** деп аталып, эки параграфтан турат. ***Биринчи параграф “Постсоветтик мейкиндиктеги геосаясаттык абал жана анан Кыргыз Республикасына тийгизген таасири”.***

XX кылымдын 80-жылдарынын экинчи жарымынан тартып СССРдин коомдук-саясий системасында Азербайжандагы жана Армениядагы, Кыргызстанда, Өзбекстандагы улуттар аралык чыр-чатактар, аскердик чыр-чатактар, экономикалык кризис, калктын жакырлануусу, ошондой эле кыйратуучу ж.б. процесстер башталган.

Эгемендүүлүк жарыялангандан кийин союздук республикалардын биринчи милдеттеринин бири мамлекеттин коопсуздугун камсыз кылуу болгон. Постсоветтик мейкиндикте жамааттык коопсуздукту түзүүнүн негизи 1991-жылдын 21-декабрында Алматы шаарында КМШ мамлекеттеринин башчылары тарабынан кол коюлган Декларациялык макулдашуу болгон.

Анда эгемендүү мамлекеттердин президенттери мамлекеттердин эгемендүүлүгүн жана коопсуздугун сактоодо бирдиктүү аскердик-стратегиялык күчтү сактап, укуктук демократиялык мамлекет курууга макулдашышкан.

1992-жылдын 14-февралында Коргоо министрлер кеңеши (КМО) жана КМШнын Куралдуу күчтөрүнүн биримдиги түзүлгөн. КМОНун милдеттерине КМШга мүчө-мамлекеттердин аскердик кызматташтыгын координациялоо, аскердик саясатка жана аскердик өнүгүүгө концептуалдык мамилелерди кароо, ошондой эле Шериктештиктин аймагында куралдуу кагылыштарды болтурбоого багытталган иш-чараларды ишке ашыруу

боюнча сунуштарды иштеп чыгуу кирген. Кеңеш ошондой эле КМШда жамааттык коргонуу боюнча келишимдерди жана сунуштарды иштеп чыгууга, куралдуу күчтөрдү түзүүгө катышкан.

Ошондой эле, көз карандысыз мамлекеттер өздөрүнүн улуттук армияларын түзүүнүн үстүндө да иштешти, бул өз кезегинде совет мезгилиндеги аскердик техниканын бөлүнүшүнө алып келди. Армия бөлүктөрүндөгү командалык башаламандык, аскердик техника боюнча республикалардын ортосундагы талаш-тартыштар бирдиктүү куралдуу күчтөрдү түзүүгө тоскоолдук кылган. Натыйжада 1992-жылдын 15-майында Ташкентте Армения, Казакстан, Кыргызстан, Орусия, Тажикстан жана Өзбекстан БУУнун Уставынын 52-беренесине ылайык Жамааттык коопсуздук келишимине (ЖККУ) кол коюшкан. Кийинчирек бул келишимге Азербайжан жана Беларусия кошулган.

2002-жылдын 14-майында ЖККУнун Москвадагы жыйынында Жамааттык коопсуздук кеңешине аймактык эл аралык уюм статусун берүү боюнча макулдашууга жетишилген. 7-октябрда Кишинев шаарында өткөн ЖККУнун саммитинде анын уставы кабыл алынган. Ошентип, Казакстан, Кыргызстан, Орусия, Тажикстан, Түркмөнстан, Армения, Беларусия жана Өзбекстан жамааттык коопсуздукту сактоо максатында Жамааттык коопсуздук келишим уюмун түзүшөт. Дүйнөлүк практикада аймактык коопсуздук жамааттык келишимдер менен камсыз кылынат, ошондуктан постсоветтик мейкиндиктеги мамлекеттердин жамааттык уюмдарга интеграцияланышы мыйзам ченемдүү көрүнүш болуп калды.

Геосаясаты күчтүү мамлекеттерге келишимдик негизде өз аймагынан мисалы, Орусиянын геосаясий коопсуздугу менен байланышкан аскердик базалар өлкөнүн чегинен тышкары, Тажикстанда, Кыргызстанда жана башка Борбор Азия өлкөлөрүндө жайгашкан. Ошол эле учурда НАТОнун күчтөрү башка өлкөлөрдө да жайгаштырылган. 2001-жылдын 11-сентябрында Нью-Йорктогу Дүйнөлүк соода борборуна жасалган террордук чабуулдардан кийин Америка Кошмо Штаттары терроризмге каршы согуш жарыялап, анын алкагында Борбордук Азияда, Бишкекте Гансиде жана Карши Ханабадда (Өзбекстан) АКШнын аскерий базалары ачылган.

Евразия өнүктүрүү банкы (ЕӨБ) 2006-жылы Орусия Федерациясы менен Казакстан Республикасынын демилгеси менен түзүлгөн. 2009-жылы анын курамына Армения, Тажикстан, 2010-жылы Беларусия, 2011-жылы Кыргызстан кирген. Банктын негизги стратегиялык милдеттери болуп күчтүү интеграциялык эффекти бар улуттук өнүктүрүү долбоорлорун каржылоо саналат.

ЕБ СССРдин европа бөлүгүнүн өлкөлөрү менен өзүнүн эл аралык мамилелерин “Чыгыш өнөктөштүктөрүнүн” доктринасынын негизинде курат. Анын үч багытын шарттуу түрдө белгилеп кетүү керек: 1. Чыгыш Европалык: Украина, Беларусия жана Молдавия; 2. Кавказ жээги: Армения, Азербайжан жана Грузия (Абхазия жана Осетияны өзүнө камтыйт); 3. Борбор Азиялык: Казакстан, Кыргызстан, Тажикстан, Өзбекстан жана Түркмөнстан.

Борбордук Азиянын аймагы үч заманбап геосаясий зонага бөлүнөт: 1) Борбордук Казакстан, 2) Түркмөнстан, Тажикстан, Өзбекстан, Кыргызстан, 3) Иран, Оганстан, Пакистан.

СССР кулагандан кийин Борбордук Азия республикалары дүйнөлүк үч державанын геосаясий объектилерине айланган: Орусянын, АКШнын жана Кытайдын.

Борбордук Азиядагы геосаясий кырдаалга таасир эткен негизги факторлор болуп экономикалык коркунучтар, баңги заттардын мыйзамсыз жүгүртүлүшү, диний экстремизм, энергетика жана суу коопсуздугу, ошондой эле жарандардын коопсуздугу, чек ара маселелерин чечүүдөгү көйгөйлөрдөн улам келип чыккан жашоонун ыңгайсыздыгы, алардын экономикалык өнүгүүсүнүн үзгүлтүккө учурашына алып келүүдө.

Орусия, Кытай, АКШны айтпаганда да, Борбор Азиядагы бир дагы мамлекет же геосаясий күч өз таасирин күчөтө алган жок. Кытай соода өнөктөшү жана инвестор-донор өлкө катары алдыда келет. Андан кийинки соода өнөктөшү жана инвестору Орусия, бирок бул аймакта геосаясий жактан чоң артыкчылыкка ээ. Орто Азиянын жана Орусия элдеринин саясий, экономикалык жана маданий өнүгүшүнүн эки кылымга жакын жалпы тарыхы бар.

Борбордук Азиянын саясий системасы салттар, лидерлик, демократияга берилгендик, калкты исламдаштыруу, светтик мамлекеттүүлүк менен мүнөздөлөт. Аймак өлкөлөрү эгемендүүлүктү жарыялагандан кийин БУУ, ЮНЕСКО, ЖККУ, ЕврАзЭС, Ислам Кызматташтык Уюму жана Борбор Азиядагы Түрк мамлекеттеринин кызматташтык биримдигине кошулуп, эл аралык мамилелерде көп векторлуу саясат жүргүзүп келишет. Өзбекстан менен Казакстан экономикалык өнүгүүсү, демографиялык ресурстары жана аскерий күчтөрү боюнча аймактагы лидерлер. Эки өлкөнүн негизги экономикалык жана саясий өнөктөштөрү Кытай менен Орусия. Казакстандын Борбор Азиянын башка өлкөлөрүнөн артыкчылыгы чек ара маселесин толугу менен тактап, Кытай менен Европаны, Россия менен Иранды аймактык жайгашуусу боюнча байланыштырган “көпүрө” катары пайдалуу геостратегиялык артыкчылыкка ээ болуусунду.

Советтер Союзу тарагандан кийин Орусия, АКШ, Кытай, Түркия жана араб өлкөлөрү Борбор Азияда жаңы геосаясий тартипти орнотууга активдүү катыша башташкан. АКШнын Борбор Азиядагы саясатынын негизги багыттарынын бири адам укуктары программасы. Бул долбоордун алкагында ал аймактагы бейөкмөт, өкмөттүк эмес уюмдар (БӨУ) аркылуу активдүү иш алып барууда.

Постсоветтик мамлекеттер менен мамилелер 2001-жылдын 12-майында кабыл алынган Европалык коңшулук саясатынын (ЕКС) геосаясий стратегиясын жетекчиликке алат. Постсоветтик мамлекеттердин ЕКСна Молдова, Беларусь, Украина, Грузия, Армения жана Азербайжан, ошондой эле төмөнкү өлкөлөр кирет: Марокко, Алжир, Тунис, Ливия, Египет, Израиль, Ливан, Сирия и Палестина.

Интеграция процессинде Борбордук Азиянын постсоветтик мамлекеттери КМШ, Борбордук Азия экономикалык биримдиги, ЖККУ, ШКУ сыяктуу геосаясий уюмдарга кошулган. Мында Россия менен Кытайдын “жумшак күч” саясаты чоң роль ойноду.

Кытай Эл Республикасы Борбор Азия республикалары менен “Кытай кыялы”, “Гармониялуу дүйнө”, “Жибек жолунун экономикалык алкагы”, “Стратегиялык өнөктөштүк”, “Бир алкак – бир жол” долбоорлорунун алкагында кызматташат. Саясий серепчилердин баамында, Кытай Борбор Азия өлкөлөрү менен болгон мамилесинде аймактык кызматташууну эмес, экономикалык кызматташууну тандап алган. Кытайдын аймак менен соодасы 1990-жылдын аягында 1 миллиард доллардан ашса, 2013-жылы 140 миллиард долларга жеткен.

Россия менен Кытайдын Борбор Азиядагы “жумшак күч” саясаты негизинен окшош. Жаңы саясат билимге, илимге жана маданиятка багытталууда.

Геосаясатта “жумшак күч” саясаттарынын кээ бирлери расмий эмес уюмдар тарабынан да ишке ашырылууда. Советтер Союзу тарагандан кийин АКШнын Сорос фонду, Х.Хамфри, Фулбрайт программалары Борбор Азияга бир катар маданий-гуманитардык жардамдарды көрсөттү. Ошондой эле орусиялык “Русский мир”, “Россотрудничество” жана башка орусиялык уюмдар маданий-гуманитардык жардам көрсөтүүдө.

Маданий көз карандысыздык Борбордук Азия мамлекеттеринин 1990-жылдардан кийинки тышкы саясатынын негизги элементтеринин бири болуп саналат. Орто Азияда жана Казакстанда “түрк” маданиятынын жалпы түшүнүгү алдыңкы планга чыгып, эл аралык деңгээлде “ТҮРКСОЙ” – Түрк маданиятынын эл аралык уюму түзүлгөн. Бул уюмду түзүү чечими 1992-жылы Азербайжан, Казакстан, Кыргызстан, Өзбекстан жана Түркмөнстандын маданият министрлеринин Бакуда жана Стамбулда өткөн жыйындарында кабыл алынган.

Борбор Азия мамлекеттери эгемендүүлүк алгандан бери көп векторлуу саясатты тандап алып, Орусия, Кытай, АКШ жана ЕБ сыяктуу мамлекеттердин ортосундагы тең салмактуулукту сактап келүүдө. Борбордук Азиянын постсоветтик мамлекеттеринин тышкы саясаты бардык геосаясий кызыкдар тараптар менен саясий жана экономикалык кызматташууда көп векторлуу мүнөзгө ээ.

Үчүнчү бөлүмдүн *экинчи параграфы* “**Кыргыз Республикасы: саясий маселелер жана мамлекеттик коопсуздук**”.

Кыргыз Республикасынын геосаясатынын приоритеттерине төмөнкүлөр кирет: улуттук коопсуздукту, аймактык бүтүндүктү, эл аралык мамилелерде дипломатиялык кызматташууну, тең укуктуулукту, стратегиялык өнөктөш өлкөлөр менен өз ара пайдалуу кызматташтыкты эки тараптуу жана көп тараптуу өнүктүрүү, глобалдык, аймактык уюмдарды жана интеграцияны бекемдөө жана тереңдетүү.

Постсоветтик мамлекеттердин идеологиясы эгемендүүлүктүн башында улуттук кызыкчылыктарды камтыган жалпы өзгөчөлүктөргө ээ болгон.

Ошол эле учурда бул идеология улуттун жана мамлекеттин салттуу маданиятына интеграцияланган. Ошентип, эгемен Кыргызстандын тарыхында мамлекеттик идеологиянын негизин “Манастын жети осуяты”, “Жаңы доорго кырк кадам” жана башка программалар түзгөн.

Кыргызстан БУУ, Евразия экономикалык биримдиги, Жамааттык коопсуздук келишими уюму, Шанхай кызматташтык уюму, Ислам кызматташтык уюму, Түрк тилдүү мамлекеттердин кызматташтык кеңеши, Экономикалык кызматташтык уюму сыяктуу бир катар эл аралык уюмдар менен активдүү кызматташат.

Дүйнөнү жана башка мамлекеттерди өзүнүн кубаттуулугуна жана геосаясий стратегиясына ынандырган дүйнөлүк держава СССРдин мурдагы бөлүгү болгон жаңы көз карандысыз өлкө Кыргыз Республикасы үчүн жаңы саясий кырдаал анын эл аралык деңгээлдеги альянска кирүүсүнө шарт түздү. 1992-жылы Кыргызстандын БУУга мүчө болушу табигый саясий окуя болгон. Бул БУУнун алкагында эл аралык экономикалык, социалдык жана маданий уюмдарга кошулууга өбөлгө түзгөн. Кыргыз Республикасы өзүнүн тышкы саясатында «плюралдуулук, эл аралык саясатта, коопсуздукта, экономикада, соодада жана башка чөйрөлөрдө БУУга мүчө бардык мамлекеттер үчүн бирдей укуктарды жана мүмкүнчүлүктөрдү камсыз кылуу» принциптерине негизделген кызматташууну колдойт.

Кыргызстандын тышкы саясатынын концепциясы глобалдашкан дүйнөнүн геосаясий чөйрөсүндө дүйнөлүк жана аймактык державалар, ассоциациялар, дүйнөлүк аренада эл аралык мамилелердин активдүү катышуучулары менен тыгыз кызматташууга багытталган.

2001-жылдын 11-сентябрында Нью-Йорктогу теракттан кийин Вашингтон “террорго каршы согуш” жарыялап, Борбор Азиядагы “жумшак күч” саясатынан эл аралык мамилелерде “катуу күч” саясатына өткөн. 2001-жылы декабрда Бишкек шаарына жакын жердеги “Манас” аэропортунда АКШнын аскердик аба базасы ачылган.

Эгемендүү Кыргызстандын биринчи он жылдыгында АКШ анын ички жана тышкы саясатына активдүү кийлигишүүгө аракеттенген. Алар чөлкөмдө демократиялык коомдун жана адам укуктарынын өнүгүшүн “көзөмөлгө алышкан”. Саясат таануучулар Вашингтондун Кыргызстандагы 2005 жана 2010-жылдардагы жана 2005-жылдагы Анжияндагы ыңкылаптарга тиешеси бар экенин белгилешип келет.

2010-жылдан кийин АКШнын Борбордук Азиядагы, анын ичинде Кыргызстандагы геосаясий аракеттеринде өзгөрүү болгон. Бул Кыргызстандагы 2010-жылдагы апрель революциясы менен байланышат. Натыйжада Америка Кошмо Штаттары мурдагы саясий бийлик менен конструктивдүү макулдашууларга жетишип, жаңы өкмөт менен эл аралык мамилелер солгундай баштады.

Жогоруда белгиленгендей, Кыргызстандын эгемен тарыхынын алгачкы жылдарында Орусия менен эл аралык мамилелер АКШнын мамилелерине олуттуу атаандаш болгон эмес. Америка Кошмо Штаттары бул аймакта Путиндин бийликке келиши менен активдүүлүгүн көрсөтө баштады, анткени

дал ушул мезгилде Орусиянын Борбордук Азия чөлкөмүндөгү геосаясий кызыкчылыктары жаңы деңгээлге көтөрүлгөн. АКШ менен болгон атаандаштык атаандаштын аймактагы геосаясий ишмердүүлүгүн өзгөрттү. 2003-жылдын сентябрь айында жетишилген макулдашуунун негизинде Кант аэропортуна Россия Федерациясынын Аскер-аба күчтөрүн жайгаштыруу боюнча 15 жылдык келишим түзүлүп, 2012-жылдын 20-сентябрында Россиянын президентинин иш сапарынын алкагында келишим дагы 15 жылга узартылган. 2009-жылы АКШ Ганси аскердик аба базасы боюнча келишимдин мөөнөтүн узартууну талап кылган.

Кыргыз Республикасы менен Россия Федерациясынын ортосундагы кызматташтык төмөнкү багыттар боюнча өнүккөн: 1) жамааттык коопсуздук, аскердик-техникалык кызматташтык; 2) мунай жана газ, гидроэнергетика; 3) ЕврАзЭСтин алкагында экономикалык кызматташуу жаатында. Кыргызстандын бардык мамлекет башчылары Орусия республиканын башкы стратегиялык өнөктөшү экенин ырасташты.

Кытай Эл Республикасы менен кызматташуунун эң келечектүү багыты болуп “Ош – Сары-Таш – Эркечтам”, “Бишкек – Нарын – Торугат” жолдорун оңдоо жана куруу саналат. 2003-жылдын 22-июлунда ШКУнун Москвадагы жыйынында Кыргызстан менен Кытай Кытай-Кыргызстан-Өзбекстан темир жолун жана Ош-Сары-Таш-Эркечтам-Кашкар автожолун куруу боюнча сүйлөшүүлөрдү жүргүзүшкөн. 2004-жылдын 16-17-июнунда Ташкентте өткөн ШКУнун кезектеги жыйынында эки өлкөнүн лидерлери Балыкчы-Жалал-Абад-Торугарт-Кытай багыты боюнча Кытай-Кыргызстан-Өзбекстан темир жолунун курулушун талкуулашкан. 2005-жылдын 5-июлунда Кыргыз Республикасынын Президентинин милдетин аткаруучу К.Бакиев Астана шаарында ШКУга мүчө мамлекеттердин өкүлдөрү менен жолугушушат. Бул маселе К.Бакиевдин Кытай Эл Республикасынын Төрагасы Ху Цзиньтао менен жолугушуусунда да талкууланат, ошондой эле, 2006-жылдын 9-10 июнунда КР президентти К. Бакиев Кытайга болгон расмий кайрылуусунда Кашкар-Торугарт-Андижан темир жолдорун курууну талкуулаган.

Эки өлкөнүн ортосундагы экономикалык кызматташтык жыл сайын кеңейүүдө жана Кытай республиканын экономикасында саналуу донор өлкөлөрдүн бири. Кытай менен Кыргыз Республикасынын ортосундагы экономикалык жана инвестициялык кызматташтыктын кеңейишине байланыштуу өлкөнүн Кытайга болгон карызы 2018-жылдын декабрына карата 1 миллиард 719,38 миллион долларды түзгөн, бул 2019-жылы 2 млрд АКШ долларына жеткен, бул өлкөнүн тышкы карызынын 44,9%ын түзөт дегенди түшүндүрөт. 2017-жылдагы Улуттук статистика комитетинин маалыматына караганда Кытай Кыргызстандагы 574 ишканага инвестиция кылган. 2013-2017-жылдар аралыгындагы Кытайдын Кыргызстанга түз жасаган инвестициясы 1768,6 млн АКШ долл. түзгөн. Буга салыштыра турган болсок, бул жылдар аралыгында Россиянын Кыргызстанга инвестициясынын көлөмү 1035,8 миллион АКШ долларына жеткен.

Кыргызстанда эларалык геоэкономикалык оюнчулар – ири эл аралык корпорациялар жок. Бирок өлкөнүн экономикасын стимулдаштыруу үчүн

Дүйнөлүк банк, Эл аралык Валюта Фонду, Дүйнөлүк Соода Уюму сыяктуу эл аралык экономикалык жана финансылык институттар менен кызматташып, алардын артыкчылыктарын пайдаланат. Мисалы, 2020-жылдын 17-февралында Европа Биримдиги Кыргызстандын социалдык коргоо тармагын колдоого 5,75 миллион доллар бөлгөн. . Өлкөнүн Эл аралык Валюта Фондуна карызы (1 млн. АКШ доллары) 1995-жылы: - 124,45; 2000 - 187,94; 2015 - 2060,48; 2020-жылдын июнь айына карата - 2 234,82 миллион долларды түзгөн.

Кыргызстан башка мамлекеттердей эле эгемендүүлүгүн сактап калуу жана негизги геосаясий державалардын кызыкчылыгында андан ары өнүгүүсүнө жол ачуу үчүн адегенде потенциалдуу өлкөлөргө ресурстарын берүүгө аргасыз болгон. Анын факторлору төмөнкүлөр болуп саналат: республиканын өзүнүн ресурстарын өнүктүрүүгө мүмкүнчүлүктөрүнүн жоктугу (финансылык, илимий, технологиялык, адамдык ж.б.); аларды күчтүү өнөктөшкө өткөрүп берүү менен мамлекеттин коопсуздугун жана көз карандысыздыгын кепилдикке алуу; өлкөнүн экономикасы үчүн бир аз көбүрөөк пайда алып келүү жана башкалар.

Кыргызстандын экономикасында өндүрүш, энергетика жана минералдык ресурстар өнүгүүнүн артыкчылыктуу багыты болуп кала берет. Муну жер казынасын иштетүүгө берилген лицензиялардын санынын көбөйгөнүнөн көрүүгө болот. 2020-жылдын башына карата өнөр жайды өнүктүрүү өндүрүштүн 5,6%ын, кайра иштетүүнүн 81,7%ын түзгөн.

Кээ бир геосаясий оюнчулардын таасири астында өлкөнүн экономикасын көтөрө турган эбегейсиз ресурстар толук пайдаланылбай жатат. Кумтөр кениндеги кризистик абал буга мисал болуп бере алат.

Кумтөр алтын кени 1978-жылы ачылып, аны иштетүү 1989-жылы башталган. 1992-жылы Кыргыз Республикасынын Өкмөтү “Кумтөр” долбоору боюнча эл аралык “Камеко” компаниясы менен макулдашып, 1994-жылы техникалык-экономикалык негиздеме даярдалып, курулуш иштери башталган. 1996-жылы алтынды кайра иштетүүчү завод расмий түрдө ачылган.

Америка Кошмо Штаттары Кумтөрдү модернизациялоо үчүн 2006-жылы 95 млн АКШ долл., 2010-жылы 183 млн АКШ долл., 2012-жылы 385,2 млн АКШ долл. Өлчөмдө салым кошкон. 2012-жылы кендин иштөө мөөнөтү 2023-жылга чейин, ал эми алтын аффинаждык заводунун иштөө мөөнөтү 2026-жылга чейин узартылган. 2014-жылы «Кумтөр Оперейтинг Компани» ЖАК «Кумтөр Голд Компани» ЖАКка өткөн. 1997-жылдан 2020-жылга чейин 13,2 миллион унция алтын өндүрүлгөн (1 троя унциясына 31,10348 грамм). 2020-жылга карата Кыргыз Республикасынын мамлекеттик казынасына салыктын 9% Кумтөрдөн түшкөн.

Бүгүнкү геосаясаттын глобалдуу көйгөйлөрүнүн бири – эл аралык жана жергиликтүү тоо-кен компаниялары өнүгүүдө тоо-кен тармагындагы эл аралык стандарттарга жооп берип, бирок экологиялык коопсуздукту дайыма эле сактай бербөөсү.

1992-жылы Кыргызстан БУУнун алдында Бүткүл дүйнөлүк саламаттыкты сактоо уюмунун (БДСУ) Европалык аймактык бюросуна мүчө болгон. Мамлекеттин ички жана тышкы саясатынын негизги багыттарынын бири – саламаттыкты сактоо болуп саналат. 2019-жылдын 11-мартында кабыл алынган Кыргыз Республикасынын Тышкы саясат концепциясында “улуттун жана калктын саламаттыгы улуттук коопсуздуктун негизги көйгөйлөрүнүн бири болуп саналат” деп баса белгиленген.

Заманбап геосаясатка мамлекеттик кызыкчылык лидерлердин табияты, көз карашы, айлана-чөйрөгө болгон көз карашынын тереңдиги, өз өлкөсүнүн кызыкчылыктарын жана мүмкүнчүлүктөрүн талдоо жөндөмдүүлүгү жана стратегиялык доктринасы менен аныкталат.

Дүйнөлүк геосаясаттагы “атлантизм”, “мондиализм”, “Жаңы дүйнө тартиби”, “Жумшак күч”, “Чоң Борбордук Азия”, “Гуманитардык геосаясат” ж.б. сыяктуу жаңы тенденциялар Кыргызстандын жаңы геосаясий кырдаалда өнүгүшүнө таасирин тийгизген. Өлкөнүн тышкы саясаты анын ички саясаты менен тыгыз байланышта болуп келет.

Өлкөдөгү саясий кырдаал саясий актерлордун толук кандуу ишмердүүлүгүнө олуттуу таасирин тийгизүүдө. Эгемен Кыргызстандын демократиялык коомдук системасы актерлордун иштөөсү үчүн ыңгайлуу шарттарды түздү.

Кыргыз элинин геосаясаттагы эң маанилүү улуттук кызыкчылыгы Кыргызстандын мамлекеттик көз карандысыздыгын геосаясий, социалдык-экономикалык жана стратегиялык багыттар боюнча өз тагдырын өзү чече ала турган дүйнөлүк коомчулуктун таануусу болгон. Дүйнөдөгү жаңы геосаясий тартип мамлекеттердин азыркы саясий өнүгүүсүндө демократиянын принциптерин сактоого артыкчылык берет.

Кыргыз Республикасындагы саясий туруксуздук геосаясаттын эң кооптуу көйгөйлөрүнүн бири болуп саналат. Саясий туруксуздук ири мамлекеттердин жана эл аралык уюмдар тарабынан азыраак өнүккөн мамлекеттерге жана уюмдарга карата шектенүүлөрүн туудурат жана кандай абал болсо да этияттыкты талап кылат. Жаңы коомдук-саясий кырдаалда Кыргызстандын ичиндеги саясий топтордун жана лидерлердин калктын түндүк-түштүккө, урук-урууларга бөлүнүшүнө жол берип жатканы өлкөдөгү саясий туруксуздукка шарт түзөт.